

पूर्वत्रचिद्धमौ अविद्यामूलो जगद्दृक्षः उत्थितः सोऽविद्याक्षये भूमावेवलीयत इति दर्शितं तत्र सकृदविद्याक्षये संसारभानं न स्यात् दृश्यते च क्षीणा विद्यानामपि मार्कण्डेयादीनां संसारभानमस्मदादिवदिति जीवन्मुक्तौ संदिहानो राजामार्कण्डेयमुवाचेत्याह ततः स इति मनोः मनुते इति अभिमानात्मको हंकारो मनः विशेषणवस्ते आच्छादयति चित्तकाशमिति विवोऽज्ञानं तद्वान्विवस्यान्मायावी ईश्वरः मायि मनुमे श्वरमिति श्रुतेः स एवैवस्वतः तस्यैवैवस्वतस्य चरितं संचरणं अविद्यानाशे सत्याविद्यको हंकारः कथं संचरति न हितं तु दाहे पटास्तिष्ठतीत्याक्षेपः ॥ १ ॥ अपरस्तु आख्यायिका मनुस्यैव उत्तरमाह विवस्वत इत्यादिना अत्र परब्रह्मण एव रूपान्तरमस्याख्यो जीवः सो हंकारेण मनुना उत्तरोत्तरश्रेष्ठेषु अलिजरादिरूपेषु स्थूलदेहेषु तपोबलान्निपात्यते स च समुद्राख्ये वैराजे देहे निपतितश्च कल्पति अविद्यानाशरूपे सत्यपि दग्धपट्यायेनानुवर्तमानमहं

वैशंपायन उवाच ततः स पाण्डवो विप्रं मार्कण्डेयमुवाच ॥ कथयस्वैति चरितं मनो वैवस्वतस्य च ॥ १ ॥ मार्कण्डेय उवाच विवस्वतः सुतो राजन्महर्षिः सुप्रतापवान् ॥ बभूव नरशार्दूलप्रजापति समद्युतिः ॥ २ ॥ ओजसा तेजसालक्ष्म्या तपसा च विशेषतः ॥ अति चक्राम पितरं मनुः स्वच पितामहं ॥ ३ ॥ ऊर्ध्वबाहुर्विशालायां बद्धं स नराधिप ॥ एकपादस्थितस्तीव्रचकार सुमहत्तपः ॥ ४ ॥ अवाकृशिरास्तथा चापि नैरनिमिषे दं ॥ सोऽतप्यत पयोधोरं वर्षाणामभ्युतंतदा ॥ ५ ॥ तं कदाचित्तपस्यं तमार्द्रचिरजटाधरं ॥ चीरिणी तीरमागम्य मत्स्यो वचनमब्रवीत् ॥ ६ ॥ भगवन् क्षुद्रमत्स्यो स्मि बलवद्भो भयं मम ॥ मत्स्येभ्यो हितं तो मां त्वं ज्ञातुमर्हसि सुव्रत ॥ ७ ॥ दुर्लभं बलवं तो हि मत्स्यामत्स्यं विशेषतः ॥ आस्वदंति सदा वृत्तिं विहितानः सनातनी ॥ ८ ॥ तस्माद्भयौघान्महतो मज्जंतं मां विशेषतः ॥ ज्ञातुमर्हसि कर्ता स्मि कृते प्रतिकृतं तव ॥ ९ ॥ समत्स्यवचनं श्रुत्वा कृपयाभिपरिप्लुतः ॥ मनुर्वैवस्वतो गृह्णातं मत्स्यं पाणिना स्वयं ॥ १० ॥ उदक्रांतमुपानीय मत्स्यं वैवस्वतो मनुः ॥ अलिजरे प्राक्षिप तं चंद्रांशुसदृशप्रभे ॥ ११ ॥ स तत्र वदधे राजन् मत्स्यः परमसत्कृतः ॥ पुत्रवत्स्वीकरोत्तस्मै मनुर्भावं विशेषतः ॥ १२ ॥ अथ का लेन महता समत्स्यः सुमहानभूत् ॥ अलिजरे यथा चैव नासौ समभवत्किल ॥ १३ ॥

कारं सप्तर्षि संज्ञकैः प्राणादिभिर्बीजसंज्ञैः प्रारब्धकर्मभिश्च स हितं चरमे देहनाव्याहूढं वासनावरत्रया जीवमत्स्येन प्रलयकाले प्लूक्षमानं मेरुशृंगसमेऽचले भगवतो रूपे स द्वा स नृपाल आस्पदं विलीनमनुलक्ष्य जीवमत्स्यो दर्शनं प्राप्नोति विलीने द्यहंकारे जीवत्वं नश्यति स पुनर्निरस्तजीवभावो हंकारो ब्रह्मरूपतामापन्नो यथा पूर्ववासनायाजगत्सृजति नष्टेऽप्याविद्याख्ये कारणे संसारभानलक्षणं कार्यं चक्रभ्रमिवत्कंचित्कालमनुवर्तत इति अध्यायतात्पर्यं ॥ २ ॥ अक्षरार्थस्तु पितरं ईश्वरं पितामहं शुद्धं ब्रह्म अति चक्राम देहादावावेशबलात् न मनुत इत्यर्थः ॥ ३ ॥ एवमहंकारस्य ईशाद्यज्ञानात् बंधे प्रसक्ते तपसस्तन्निवृत्त्युपायत्वमाह ऊर्ध्वबाहुरित्यादिना ॥ ४ ॥ चीरिणी नदी विशेषः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ अलिजरे मणि काख्यपात्रे ॥ ११ ॥ १२ ॥ न समभवत्स्थूलत्वेन ममावित्यर्थः ॥ १३ ॥